

Tanulmány

FÜZI LÁSZLÓ

A középpont hiánya

GONDOLATOK AZ ÚJ OTTHONOSSÁG ÉRZÉSÉNEK ELŐTÉRBE KERÜLÉSÉRŐL

1.

Élete utolsó hónapjaiban-napjaiban Balassa Péter Móricz Zsigmond prózáját elemezte. Nehéz ezt a szenttelen mondatot leírni arról, akivel beszélgettünk, aki levelet írt nekünk, s aki ugyanazon szellemi gondokkal nézett szembe, mint amelyekkel magunk is igyekszünk szembenézni, s akinek a halálát még döbbenetesebbé teszi az a tény, hogy a kikerülhetetlen halált közvetlenül megelőző napokban is elméleti tanulmányokkal, saját korának elemzésével foglalkozott. Balassa Péter Móriczcal szemben kritikai álláspontot foglalt el, Móricz nagyságának minden mozzanata a saját korára irányult, ezért a ma embere nehezebben kerül vele kapcsolatba, mint ahogy kortársai tették ezt – mondta. (Bár lenne pár ilyen írónk manapság, amikor írónk minden törekvése-célja a jövőre irányul, mondom erre magam kaján és talán igazságtalan mosollyal.) A nagyság Móriczra jellemző sajátosságát Balassa pontosan érzékeltette: „A modernitás egyik kulcsa – a sorssal szembeni teljes érzéketlenség és a sors archaikus zárványként való leleplezése – nem nyit semmilyen ajtót. A fenséges pedig a szabadság fenségévé változik. Ennek nyoma sincs Móricznál – mondja. – ... A megismeréshez, s így a gondolkodáshoz való közelségnek XX. századi mániája semmiféle rokonságot nem mutat Móricz Zsigmond művészetével.”

Balassa Pétert valójában Móricz nyelvszemlélete, nyelvhez való viszonya foglalkoztatta, az, ahogyan a „stilisztika slendriánsága” mögött fölsejlik a „nyelv uralhatatlansága”: „Móricz ’csupán’ az intenzív értelemben legnagyobb akarja mondani: az emberi erkölcs és történelmi sors már-már artikulálhatatlan, archaikus regresszióját és előlötti kétségbeesését. Ezzel a legnagyobb mesterek útját és felismeréseit legalábbis megkezdi. Ez az epika sajátos szorongása. A megírás, illetve a poézis eszméjének uralhatósága e rendkívül kis mértékben elérhető uralhatóság destrukciójaként kerül jóváhagyásra.”

Látjuk, Balassa csak kis mértékben volt megengedő, bár érzékeltette Móricz hatalmas műteremtő erejét, s ösztönös, mondjuk, a *Barbárok*ban teljes egészében megmutatkozó zsenialitását. Móricz Zsigmonddal foglalkozó írásainak, töredékeinek, szemináriumi anyagainak ugyanakkor van egy másik rétege is, az, ahogyan saját koráról beszél – ahogy ő beszél a saját koráról –, s ahogy a maga számára adott látásmódhoz és beszédmódhoz viszonyul. Biztosítja olvasóját arról, hogy az, amit ír, nem napló, „amely a bomló idő mesterséges megszigorításával és megállításával akarna rendet teremteni”, aztán pedig a naplóírás felszaporodásának okát is megadja: „A naplóírás túltermelése éppenséggel bizonytalanságra vall. Azért emlékezünk annyit, mert a felejtés nagy paradigmájában vagyunk, annak a védekezésnek a jegyében, amiről Nietzsche kétértelmű röpiratát írta.” Ez

az egyik góc, amely köré feljegyzéseit rendezi, a felejtést a modernizáció jelenségének tartja, ez a modernizáció, az „archaikus nyugati történelemnek és minden archaikus forma végső ellehetetlenülésének, az amerikai kultúra (mert bízvást nevezhető ez annak) úgynevezett végső győzelmének látszik, egy egypólusú, amerikanizáló, monokultúrás korszak győzelmének, amit lehet globalizmusnak, *musica mundanának* stb. nevezni, szeretni vagy nem szeretni, édes mindegy. ... Végül is az Időről beszélek, amelyben az időmúlás 'innen'-je minden ezt megelőzőt archaikusként és múltékonyként érzékel, és minden, ami 'onnan' van, visszahozhatatlanul antik-európai, tehát muzeális.”

Az egyik, Balassát foglalkoztató jelenség tehát a történetiség tudatának eltűnése, a másik pedig – minden eddigi esetlegességével és lehetetlenségével szemben – a világ egységben való szemlélésének, ennek lehetőségének az eltűnése. „Az 1989 utáni sajátos *Weltgeist* olyasminek látszik, mint amikor magát a szemüveg szerszámát mint gépezetet szét-törjük, mert nem hiszünk többé abban, hogy értelmesebben fogjuk látni, amit látunk, viszont egy totális, megszámlálhatatlan lencséből álló kaleidoszkópot szerzünk be, amelynek minden üvegszélén egyforma élességgel láthatunk. Példátlan élesség és színesség ez. Anélkül, hogy hiú módon lehetségesnek tartanám, és bárki annak tartaná, amit ilyenkor kritikának meg ilyesminek szoktunk nevezni, megkérdezem: de látunk-e így bármit is?”

Megérkeztünk oda, ahova meg akartam érkező. Mert nyilvánvalóan engem is foglalkoztat Móricz életművének jellegzetessége és sorsa az időben, tehát az, hogy mit és hogyan mond a ma és a jövő emberének, s nem tudok szótlanul elmenni a naplóról túlterheléséről mondottak mellett sem, noha azt a „naplót”, amit én írtam, csak jobb szó híján neveztem naplónak, inkább személyes tanulmánynak tartottam, ahogyan prózában is csak személyes prózát tudok elképzelni, alaptételeim egyike ugyanis éppen az, hogy naplót írni csak úgy lenne szabad, ahogyan valamikor Széchenyi írt naplót – s még ő is törölte annak egy-egy rétegét –, vagy kései utóda, Németh László írta a maga sérelmeket felpanaszoló, s drámáinál, a drámák monológjainál nagyobb erejű naplóit, ám úgy, ahogy ők írták naplóikat, ma már nem lehet naplót írni, mert az a tér, ahol az életünkkel szembe tudnánk nézni, a mi életünkben már végképpen hiányzik.

A valódi kérdés azonban számomra az, hogy mit és hogyan láthatunk a világból. Az, hogy a „megszámlálhatatlan lencséből álló kaleidoszkóp” egy-egy üvegszélén megmutatózó képek összeállnak-e valami egésszé, avagy csak töredékeket látunk mindenütt? Ha úgy van, ahogy azt sejtjük, akkor Ady „Minden Egész eltöröttjének” kísérő jelenségével állunk szemben: Ady megélni, átélni akarta saját korát, Balassa Péter erről is mond néhány szép mondatot, mondván: „szüntelenül és látványosan átélni kíván, és mint ilyen mutatkozik művészi formavilága életformavilágnak”. Önmaga kapcsán azonban nem erről beszélt, s én sem erről beszélek, hanem arról, hogy egy-egy jelenségről már nem alkotható teljes, annak minden összetevőjére kiterjedő kép, s arról, hogy a töredékes képek nem olvadnak össze egységes képpé. Eltűnt a megismerés végtelenségébe a tizenkilencedik század által vetett hit, eltűnőben van a történelemben való gondolkodás, miközben a történelem, ne áltassuk magunkat, még mindig érezteti a maga meghatározó erejét...

Leginkább azonban arról beszélt Balassa Péter, s töredékben maradt írásaiban ez a megdöbbentő, mondom, közvetlenül halála előtt beszélt erről, halála tudatában, hogy hogyan élje az ember a maga életét akkor, amikor eltűnőben van mindaz, amiben eddig élte az életét.

2.

Ha a *hogyan éljünk?* kérdését tesszük fel, akkor – sarkítom a lehetőségeket – mindenki moralizálásra vagy a kérdést – ahogy a létet is – profanizálva az élet egyébként egyre nehezebb szervezésére gondol, ezért azonnal módosítom is ezt a számomra fontos kérdést. Azt, hogy ki hogyan éli meg a maga életét, természetesen mindenkinek magának kell eldöntenie, attól, hogy normákat, betöltendő normákat állítsunk bárki elé is, a legalapvetőbb emberi, társadalmi és természeti értékek tiszteletén túl, szerencsére már távol vagyunk. Így aztán leginkább azon érdemes eltűnődni – gondolom én –, hogy mi az, amit a lencsék apró üvegcséinek fénytörésében a saját korunkból látunk, s mi az, ami ebből a magunk életére hatással van. Könnyű lenne most azonnal előhozni a *minden* kifejezést, hiszen tudjuk jól, hogy a *globalizáció* és az *információ* időszakában a világ bármelyik pontján történt bármelyik esemény közvetlen kapcsolatba kerülhet az életünkkel, most azonban ennél valamivel konkrétabb, s főképpen az irodalom által megmutatott jelenségekre szeretnék rámutatni. S miután természetesen mindenre rá lehet és rá kell kérdezni, most a *miért az irodalom? miért éppen az irodalom?* kérdését kell feltennem.

Azért – válaszolom, mert a szaktudományok egyre pontosabb és egyre kisebb területre vonatkozó állításaival szemben, s az utóbbi évtizedekben ilyen szaktudománnyá változott a filozófia is, az ember általános helyzetéről, s arról, hogy miképpen élheti meg a számára adott életet, még mindig – s most nem az irodalom kifejezést, hanem egy másik kifejezést használok – a művészet mondta a legtöbbet. Miközben, ahogy Selyem Zsuzsa írja, „a személység ugyan vészesen kiszolgáltatott a társadalomnak, de több-kevesebb ellenálló képességgel valahogy mégiscsak rendelkezik; a művészet pedig – még ha teljesen független a körülményektől nem lehet, és nem is érdemes lennie – a körülmények túlhatalmától való megváltás lehetőségét hordozza”, szóval abban a keskeny sávban, amelyikben a maga társadalom által ezer szállal meghatározott, és mégis önállóságra törekvő életét megélni akaró ember és az önálló világot teremtő művészet találkozik, a figyelő és érzékeny ember a művészet „segítségével” vagy inkább közvetítésével sokat, nagyon sokat tudhat meg önmagáról és arról a korról, amelyikben él, akár egy forma vagy szín, vagy egy mondat segítségével is. A műteremtő formában megláthatjuk a világot, vagy a világ egy szeletének leképezésére való törekvést, a rendelkezésre álló, a különböző tudományágak által megteremtett vagy éppen az alkotó által életre hívott, de az előzőekkel kapcsolatot tartó világképet, ennek a megértése – vagy inkább a *megélése* – a világ által az embernek adott lehetőségek megértését is segíthetik.

3.

Ha – hátteret teremtve az otthonosság-kereső törekvésekhez – a „századokat megteremtő művekről” és a huszadik század életünkre máig ható következményeiről beszélünk, akkor tudnunk kell, hogy az emblematicussá váló kifejezések, megnevezések a legtöbb esetben végig nem gondolt leegyszerűsítésekre alapozódnak. A tizenkilencedik század kapcsán csak megemlítem, hogy ez a század magában foglalta a romantika időszakát, más jelenségekre figyelve a forradalmak idejét, a nemzetállamok kialakulásának idejét, nem beszélve a társadalmi rétegződés új struktúrákba való áthelyeződéséről, s mindazoknak a politikai feszültségeknek a kialakulásáról, amelyek aztán a tizenkilencediknél jóval hektikusabbnak

tudott huszadik századot készítették elő. S ha mindezt tudatosítjuk magunkban, még akkor sem szóltunk az említett század időbeli rétegződéséről, s arról, hogy az emberiség történetének egyetlen pillanata is milyen különböző létállapotokat mutat az átláthatatlanul gazdag térbeli tagozódás alapján, arról pedig végképpen nem, hogy az időben való létezés során mindig fennáll a hátrafelé fordulás, a visszalépés lehetősége. S mégis: a sematikusan kialakuló jelzők önállósodnak, azt lehet mondani, hogy az időben visszafordulva is történelemformáló erővel hatnak, s megteremtik egy-egy századnak, vagy más időbeli egységnek a képét.

Ezért mondom azt, hogy ha létezett a nyugodt, kiegyensúlyozott, a fejlődés megvalósuló elvétől magabiztos, s a megismerés mindenható elvét valló tizenkilencedik század, akkor az akkor esett szét, amikor a maga számára kialakított világmodell megismerésének végére ért. Újabb nagy ívű, a Világegyetem kialakulásával, kiterjedésével és mozgástörvényeivel foglalkozó munkájában Stephen Hawking leszögezi: „A XIX. század vége felé a tudósok közel érezték magukat a világ teljes leírásának megalkotásához. Úgy vélték, hogy a teret 'éternek' nevezett, folytonos közeg tölti ki. A fénysugarakat és a rádiójeleket ezen éter hullámjainak tartották, éppúgy, amint a hangot a levegőben terjedő nyomáshullámnak. ... A század végére azonban ellentmondások láttak napvilágot a mindent átható éter elméletét illetően. Arra számítottak, hogy a fény az éterhez képest állandó sebességgel halad, ezért ha mi magunk a fényvel megegyező irányban mozgunk az éterben, akkor a fény sebességét kisebbnek észleljük, míg ha az ellenkező irányban haladunk, akkor nagyobbak találjuk a fénysebességet.” A huszadik század elején – 1905-ben – Einstein kizárta az éter fogalmát, s elvetette az univerzális idő fogalmát is – rámutatva, hogy „mindennek és mindenkinek saját ideje van” (Hawking). Az éter és az univerzális idő elvetése az abszolút nyugalom elvetésével járt együtt, a mozgás általánossága helyett a mozgás relativitása, viszonylagossága került előtérbe.

Veled együtt pedig valami új, addig nem ismert jelenség mutatta meg magát, a viszonylagosság felismeréséből fakadó feszültségérzet. Lehet, hogy ennek megmutatkozásával kezdődött a huszadik század, ahogy azt a kortársak is megéreztek, amikor felvetették, hogy ezzel az állítással az élet más területéről is eltűntek-e az abszolút viszonyítási pontok. Közben viszont ettől nem függetlenül, de nem is ezeket a jelenségeket tudatosítva más jelenségek is lezajlottak. Tolsztojról írott, máig kiaknázatlan könyvében Török Endre Tolsztoj egyik leírását idézi: „Úgy vagyunk itt ezen a világon, mint egy vendégfogadóban, amelynek gazdája elrendezett mindent, amire nekünk, utasoknak szükségünk van, aztán elment, kioktatva bennünket, hogyan viselkedjünk ezen az ideiglenes szálláson. Van itt liszt, víz, fa, minden, ami kell, milyen eszközökön kell hát gondolkodnunk és mit kell kérnünk? Csak teljesítenünk kell azt, ami elő van írva. Ez a helyzet lelkivilágunkkal is: minden szükségességet megkaptunk, és csak rajtunk áll a dolog... Amire szükségünk van, minden megadatott, ha követjük lelkiismeretünk útmutatását és Isten akaratát, ahogy az evangélium kifejezi.”

Láthatjuk, Tolsztoj az Evangélium tételezésével az eleve elrendezettséget hangsúlyozta, ahogy Török Endre írta, az ember szabadságával szemben az ember boldogságát kereste, s úgy gondolta, hogy „nincs boldogság transzcendens védettség, az előírás feltételezése nélkül.” Ennek a gondolkodásnak a legteljesebb foglalata a *Feltámadás* című regény, ami után Tolsztoj feladta további regényterveit. „Feladhatta, mivel regényformáját

teljességgel betöltötte, kimerítette – mondta ennek kapcsán Török Endre. – Ezért is tekinthetjük Tolsztojt a művészeti korszak és az egzisztenciális valóság művészete között a regényformában az átmenet tetőpontjának: művészet és univerzum *nyilvánvaló* kapcsolatától elszakadva, de a kapcsolat elvesztése *előtt*, egyívú teljességbe fogta, egy középpont felé tartó folyamatként mutatta, hogy az ember létének van felsőbb célja és értelme.” Mi következett ezek után? Még mindig Török Endre leírásánál maradva, az irodalomból eltűnt a létnek mint önmagában álló értéknek a bizonyossága, értékét ettől fogva az embernek kell bizonyítania, ám erre, szabadságából eredően, semmiféle biztos kritériuma sincs. „A művészet ettől a helyzettől sújtva válik a *hiány művészetévé*. Különböző formákban és szinten mondja azt, ami *van*, mégis elsősorban attól formálódik, ami *nincs*. A lét mint érték esetlegességét állítja, mivel ebben a választásban, ha nincs bizonyosság, minden esetleges. De ezzel azt is kifejezi, hogy szükséges a bizonyosság, már csak azért is, mert a művészet mint kizárólagos emberi mű, a legjobban érintett a dolgok viszonylagosságától”. A művészi formát tekintve Tolsztoj művészi formája „magának az egyesítésnek a kimerített formája, végtelen különbözőségek fölött egy tértől és időtől független egység felé mutatva”.

4.

Tolsztoj kiinduló pontja, leírása a gazda által elrendezett, vendégre váró fogadóról, az, ahogy a kor által sugallt, s a maga képére formált regénytípust kiteljesítette s ezáltal teljesen megismerte és *művészi formája*, amely immáron csak távolra mutatva, tértől és időtől függetlenül létezhet, mintegy leképezi azt a folyamatot, amely az általa is megélt évtizedekben a természettudományokban végbement. Azáltal pedig, hogy megérezte a létnek, mint az önmagában álló érték bizonyosságának az eltűnését, megelőlegezte a huszadik századi művészet alapvető kérdéseit. Tekinthejtük véletlennek is, magam azonban többnek tartom annál, hogy az általa megélt konfliktusok Török Endre elemzése által feltárt következményei a *hiány* és a *bizonyosság* szavakkal íródtak le. Ezek a kifejezések József Attila költészetének kulcskifejezései. Vagy: nem is költészetének, hanem költészet-szükségletének. Létezik ugyanis a költészet, s létezik az a jelenség-kör, amelyik a költészetet – más esetben a képet, gondolatot – előhívja. „Attól formálódik, ami *nincs*”, mondta Török Endre. József Attila költészetét a világhiány és a bizonyosság keresése hívta elő, formálta. *Ihlet és nemzet* című töredékeiben folyamatosan visszatér a világhiány fogalmára. „A világ mint a valóságalelemek egységes teljessége, valóságmögötti tény, az ihlet mint a teljes valóságnyivá növesztett valóságölő valóságalelem részeinek egységes teljessége, valóság előtti tény. A valóság előtti tény: hiánytény, – az ihlet a világ hiányának ténye az egzisztenciában. De ha az ihlet a világhiány ténye az egzisztenciában és ugyanakkor teljes valóságot alkot, úgy a teljes valóságot nem alkothatja másért, minthogy amiként a világ elvész a valóságban, úgy vesszen el a világhiány a művészet valóságában” – mondja. A művészetet metafizikai jelenségnek látja, ahogy az önmaga értékét bizonyítani kényszerülő ember is metafizikai jelenségként állítja be önmagát. A hiány, a világhiannyá növesztett hiány tudatosítása mellett a bizonyosság keresése is jelen van József Attila költészetében, költészetének eredői mellett ez a kifejezések közvetlen egymás mellé állításával is bizonyítható. Az *Eszmélet* című nagy, gondolati versének III. szakaszában áll: „*Sovány vagyok, csak kenyeret / eszem néha, e léha, locska / lelkek közt ingyen keresek / bizonyosabbat, mint a kocka.*” (Ennek a szakasznak az egyik változata talán még általánosabban mutatja a bizonyosság

keresésének átható vágját: „Sovány vagyok, csak kenyeret / eszem néha, e léha, locska / földön szorongva keresek / bizonyosabbat, mint a kocka.”)

Miközben a természettudományos világkép megingása és átalakulása megmutatta magát a művészi vilásképteremtésben, ha lehet így mondani, a hétköznapiság szintjén is kialakultak a huszadik század jelenségei. Jacques Barzun a *Hajnaltól alkonyig* című, alcíme szerint a nyugati kultúra 500 évét vizsgáló monumentális könyvében hosszú száz oldalakat szentel annak a folyamatnak, amelynek során a „tizenkilencedik század” átalakult „huszadik századdá”, ezeken a száz oldalakon belül pedig sűrű oldalakon írja le, hogy mit ismert az ember az 1885 és 1905 közötti két évtizedben abból, ami a huszadik század során már szinte körülvette, ismerte a központi fűtést, a cserélhető pengéjű borotvát, az elektromos kenyérpírtót, a varró- és mosogatógépet, az elektromos felvonót, a tárcsás telefonkészüléket, a lyukkártyás nyilvántartó rendszert, a kávéautomatát, a mozgóképet, a sztriptízt, a kiadói reklámot, a plázákat, a telefonlehallgatást, az utazási csekket, a rágógumit, a tömegtermelést és még rengeteg mást. Barzun leírását olvasva az az érzésünk, hogy mindent ismertek már, még a reggelire való gabonapelyhet is, csak a mi megkésett-ségünk óriási, hisz mindezekhez csak ötven–száz éves késéssel jutottunk hozzá (megkésett-ségünket ebben az esetben nem valamiféle védekezés eredményének tartom, hanem valóban megkésett-ségnek, egyébként sem kellett volna minden ellen védekezni). A másik érzésünk pedig az, hogy a huszadik század nem is a huszadik század szám szerinti kezdetével kezdődött, hanem jóval korábban, mondjuk, ezekkel az alapozó évtizedekkel, s hogy az új század teljes valójában a tizenkilencedik századból nőtt ki – így az ún. „rövid huszadik század” felfogásával is vitába lehetne szállni –, újat pedig az említett és nem említett jelenségek, így például az ember ember általi pusztításának tömeges elterjedésével hozott.

Mindebből a leírás-sorozatból számomra most az az érdekes, hogy egy-egy átalakulás-sorozat mindig teljes, s az élet valamennyi színterén megmutatkozik. S hogy a *történelmi* példák mellett mai példák is lássunk, ezért mondom el, hogy számomra a fenti összefüggések hitelességét éppenséggel Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című regénye példázza, amelyik a maga forma- és műteremtő elvévé a közvetlen és közvetett áthatásnak a világban és a társadalomban érvényesülő elvét tette. S mindezek után térek vissza arra, hogy miközben művészetet említek, miért irodalmi példákat használok. Az irodalmat természetesen a művészetek egyik ágának tekintem, s ha a továbbiakban inkább csak irodalmi példákat sorolok, akkor az nem annak tudható be, hogy magam irodalmi művek között élek, kéziratokat, levonatokat, folyóiratokat olvasva töltöm az életemet, hanem bizonyos kényelmi szempontnak is, a művészeti ágak közül ugyanis az irodalmat érzem a legkevesebb áttétellel szólónak, még akkor is, s ez mutatja, hogy mennyire ellentmondásos jelenség ez, ha a nyelv maga természetesen áttételesebb jelenség, mint a szín vagy a hang. Ugyanakkor az irodalmat, akárcsak a többi művészeti ágat öntörvényű jelenségnek tartom, s nem példatárnak társadalmi vagy szociológiai jelenségek értelmezéséhez, még akkor is, ha az olvasónak a későbbiek során esetleg más lesz a véleménye ezzel kapcsolatban.

5.

Bármelyik történelmi jelenséget szemléljük is, nehéz olyan eredőt találnunk, amelyikből az adott jelenség pontosan levezethető, s ne kellene újabb és újabb magyarázatokért az időben még mindig visszafordulnunk. Így a mi poszt-huszadik századi (?), poszt-totalitá-

rius, pontosabban a totalitárius társadalmak oldódását követő, a demokratikus berendezkedés meghonosítását végző társadalmunk egyes jelenségeit sem csak a totalitárius társadalmak örökségeként kell vizsgálnunk, hanem azt is látnunk kell, hogy miért alakultak ki a totalitárius berendezkedések, azok kialakulása ugyanis utóéletükre is hatással volt. Általában is és a kelet-európai – kelet-közép-európai társadalmakban különösen...

Tzvetan Todorov a huszadik századi totalitárius doktrína megszületését három elv összekapcsolódásából vezeti le, a szcientista felfogásnak, a forradalmi eszmének és a millenarista álomnak az összefonódásából. „Az erőszak mint a jó kikényszerítésének eszköze nem kötődik a szcientizmushoz, hiszen már emberemlékezet óta létezik. A francia forradalomnak nincs szüksége szcientista igazolásra, hogy törvényesítse a terrort. Ugyanakkor egy bizonyos időtől kezdve összekapcsolódnak az elemek, amelyek mindaddig elkülönülten léteztek: a forradalmi eszme, amely feltételezi az erőszak alkalmazásának lehetőségét; a millenarista álom, hogy itt és most teremtsük meg a földi Paradicsomot; végül, a szcientista doktrína, mely szerint kéznyújtásnyira van az emberi faj teljes megismerése. Ez a totalitárius ideológia megszületésének pillanata. Még ha maga a hatalomátvitel békés úton történik is (mint Hitler esetében, ellentétben Leninnel és Mussolinivel), a terv minden totalitárius országban egy új emberek lakta új társadalom megteremtése, a problémák egyszer s mindenkorra történő megoldása, amelynek megvalósítására pedig forradalomra van szükség. Lehet valaki szcientista millenarista mindenféle álom és erőszakra való felhívás nélkül (számos technokrata szakértő ilyen manapság), mint ahogy lehet valaki forradalmár szcientista doktrína nélkül, mint oly sok költő a század elején, akik üdvözölték az elemek tombolását. A totalitarizmus megköveteli ennek a három alkotórésznek az összekapcsolását.”

Ahhoz, hogy ez a huszadik század történetének lényegét megadó, talán legvégzetesebb és leglényegibb összekapcsolódás megtörténhetett, számos sajátos mozzanatnak is érvényesülnie kellett. (A sajátos mozzanatokra való utalás azért szükséges, mert tudnunk kell, hogy az ember élete az időbeli-térbeli tagozódások alapján számtalan változatban zajlik, maguk a jelenségek pedig, akár a természettel való kapcsolatban, akár a társadalmi együttélés során hol előre, hol pedig hátramutatva sokszor ismétlik egymást, nem beszélve arról, hogy számos jelenség akkor is létezett, amikor nem tudták őket megnevezni, vagy nem úgy nevezték őket, ahogy ma beszélünk róluk, ezért az időben megmutatkozó jelenségek lényegének pontos megragadásához azok időre való utalásáról sem feledkezhetünk meg.) A huszadik századra utaló jegyek közül azt a jelenség-kört említem meg, amelyet Franz Kafka hozott a felszínre: az ember méltóságának degradálódását, s az embernek, az egyetlen ember életének a társadalom alá gyűrését. *A per* ennek a folyamatnak a víziószerű bemutatása, valóban folyamatként érzékeltetve a történéseket. *K. bűnösségét* minden bizonyíték nélkül tételezik, ez később annyi, a totalitárius ideológiák által irányított perben így történik majd meg, *ő* pedig *akár a kutya* végzi az életét, ahogy később annyi és annyi megalázott ember. Példaként említem meg, hogy Vaszilij Grosszman *Pantha Rei* című regényében a beépítettek és a spiclik arra a kérdésre válaszolva, hogy beismerik-e bűnösségüket ártatlan szovjet emberek halálában, a Kafka által leírtakhoz hasonló elvet fogalmaztak meg: „Az állam előre pusztulásra ítélte ezeket az embereket, mi úgyszólván csak keretül szolgáltunk. Lényegében bármit írtunk volna, bárhogyan is írtuk volna, vádoltunk vagy felmentettünk volna, ezeket az embereket az állam ítélte pusztu-

lásra. ... A mi választási szabadságunk látszólagos. Az emberek statisztikai módszer alapján semmisültek meg, pusztulás csak azokra várt, akik bizonyos társadalmi és ideológiai rétegekhez tartoztak. Mi ismertük ezeket a paramétereket, hisz mi az embereket is ismertük. Mi sosem köptünk be olyanokat, akik megsemmisítésre nem szánt, egészséges réteghez tartoztak.” Arra pedig Hajdu Tibor mutatott rá, hogy a koncepciók perекben a letartóztatás már az ítélet része volt, akárcsak Kafka regényében.

A Kafka által leírt vízió a „veszendő személyiség” víziója, a veszendő személyiség jelenléte Sándor Iván tizenkilencedik századi „alapokról” eredezteteti: „Proust 'utazása': az Én helyzetének felismerése. Ez a helyzet már a törés *utáni*: az Én 'osztódott'. Az igyekezet a törés áthidalására irányul. Az Én integritásának bomlását már nagy életművek értelmezik. A problémának gondolkodástörténeti folytonossága van. Nietzsche új szerzetű lényegiséget alkot: az Én mint a test 'nagyobb' entitásának része. Freud a szuverén entitásként kezelt Én mögött vizsgálja az ösztönt: Proust akár beállítható lehetne ebbe a gondolkodástörténeti folyamatba, de a regény mást, többet mond, mint a tudomány: a *Recherche* ugyanis az Én *folytonos* összerakásáról és *folytonos* összerakhatatlanságáról mesél.” Az Én megváltozott helyzete mellett a totalitárius doktrína kialakulását, s így a Todorov által említett elemek összekapcsolódását segítette a kelet-európai–közép-kelet-európai térségben annak elmaradottsága is, itt, ebben a térségben a modernizáció, mint már annyiszor a történelemben, kényszerként jelent meg, s felülről, erőszakos úton igyekeztek megvalósítani, a legtöbbször torz ideológia jegyében, az embert az ideológia alárendeltségébe állítva.

6.

Az elmondottakból következően a huszadik századi művészetnek – minden más mellett – két hatalmas ága létezik. Az egyik ág, a legáltalánosabb szinten az Én veszélyeztetettségéről beszél, a másik ág az Én veszélyeztetettségének, szétesésének, megsemmisítődésének konkrét eseteit írja le. Az egyik ág Proust, Kafka, Joyce ága, a másik Szolzsenyiciné, Salamové és Auschwitz tanúinak ága. „Kafkában még ott van az a lélegzet, amit Dosztojevszkij lázas vallomásaiból szívott magába, és ez a lélegzet életre kelti Kafka rendjeit” – mondja feljegyzéseiben Elias Canetti. Canetti többször visszatért a maga Kafka-tapasztalatára. „Mi miatt szégyenkezel, úgy mikor Kafkát olvasol? – kérdezte magát, s ezt a választ adta: „Amiatt, hogy te erős vagy.” Másutt Kafka, Proust, Musil kapcsolatát elemezte. „Kafkától porrá omlok, Proust mindenestől betölt, Musil lelki gyakorlat számomra” – mondta. Élete utolsó szakaszában, egy Illés Endréhez írott levélben írta Németh László: „Annak az öt műnek a tanulmányozásába vettem magam, amely az európai céhben a legnagyobb hatást tette: Proust, Joyce, Kafka, Musil, Faulkner. A légszomjba került szellem remekművei. Az Égető Eszter, az Irgalom hiába próbálna szembesülni vele, még akkor is, ha az itteni elfojtó apparátus nem működne, nem (olvashatatlan szó) le odakinn is.” Németh László mondata jól mutatja, hogy a szinte állandósuló névsorral jelzett vonulat az egyetemes szellem útját járta, azt szimbolizálta, abban az értelemben, ahogy mondjuk Nádas Péter annak az írónak az életét tartja szimbolikus jelentőségűnek, „aki a legerőteljesebb nyelvi, filozófiai, esztétikai formáját adja annak, hogy ő maga kicsoda.” Ebben az értelemben emeli ki Kafka jelentőségét Bodor Ádám is: „Kafka óta maga a világ is elkafkaiasodott – mondja –, megtelt bizarr elemekkel, a kiszolgáltatottság a polgárságnak is életérzésévé vált, minthogy ténylegesen is kiszolgáltatott, kiderült, hogy napjainkban az emberi sors

eleve magában hordozza a karkai távlatot, ennek megérezéséhez már nem látnoki erő, legfőnnebb egy kis borúlátás szükségeltetik.”

Láttuk, Németh László – bár a töredékesség nem tette lehetővé számára a teljes kifejtést, de ez a töredékesség jól illik ahhoz, amiről beszélt – a szellem egyetemes történéseit elválasztotta attól, ami egy-egy lefojtott társadalmi és szellemi közegben történt vagy történhetett. A másik oldalt, érzékeltette, a történelem konkrét menete foglalkoztatta, benne pedig az, ami a totalitárius doktrínák kialakulása után történt, a jobb- és baloldali diktatúrák létrejötté során. A történelem megvalósulása embertelen történések ezreit és millióit hozta magával, ennek a történelem mozgatója a félelem volt. A félelmet Bibó István *Az európai társadalomfejlődés értelme* című nagy történetfilozófiai vallomása – Ferrero nyomán – emelte a történelem mozgatójává. Bibó foglalkozott a francia forradalom következményeivel, így a forradalmár és a reakcionárius típusának kialakulásával, s azzal a tehertétellel, amit a francia forradalom következményei jelentettek a tizenkilencedik században kialakuló szocializmusra, de nem foglalkozott a huszadik század sajátos légkörével, miközben leszögezte: „... tényleg vezet, ha a hatalom, a kényszer, az erőtudat fokozásával akarok megszabadulni a félelemtől. A félelemtől pontosan úgy szabadulhatok meg, ha sem én nem állok embertársaimnak nyomasztó kényszere alatt, sem én nem tartok embertársat nyomasztó kényszer alatt.” A félelem – Bibó elveivel szemben – végigkísérte a XX. századot. Méliusz József a Zsilaván eltöltött évek kapcsán írta: „A félelem. Túlzott? Reális (valós)? Ki mondhatná meg? Minden esetre: félelem. Valós. Beléjük sujkolták. Elmúlt-e Zsilava óta? Ki a megmondhatója? Sose múlik el belőlük. Belőlünk. Zsilava van. Bennem. Bennünk van...” Ez a félelem nyit utat más táborok irányába is: „Zsilava: M. a cellájában auschwitz napokat él meg...” Kertész Imre *Sorstalanság* című regénye azért kiemelkedően fontos munka, mert a félelem valós világát a félelem mindent uraló világával kapcsolja össze, Köves Gyuri azért figyeli a maga sorsát egyhangú közönnyel, mert tudja, hogy így vagy úgy, a táborban vagy a táborból hazatérve sorstalanságra ítéltetett, a maga kívánt, az önnön törvényeiből táplálkozó sorsát nem élheti meg...

Példák százait vagy ezreit idézhetném, felsorakoztathatnám mindazokat a könyveket és tanulmányokat, amelyek a németek által épített koncentrációs táborokról az újabb kori orosz birodalom táborairól, a nemzeti szocializmus táborairól és a szocializmus nemzeti diktatúráinak táborairól, börtöneiről, megfélemlítő módszereiről, a besűgásokról szólnak, ehelyett azonban azt kérdezem, hogy gondolatmenetemhez hol kapcsolódik az, amit ebben a „fejezetben” érintettem? Több ponton is, válaszolhatom. Egyrészt ott, ahol a félelem konkrét megnyilvánulásainak következményei még szinte körülvesznek bennünket, egyes „alfejezeteit” – lásd: III/III-as és egyéb besűgások – a társadalom még nem tisztázta, másrészt a következményei magatartásainkban továbbra is léteznek. Abban, amit Nadas Péter ennek kapcsán Mihancsik Zsófiának mondott, egyaránt tükröződik a társadalom szétesése és a társadalom tagjainak egymástól való félelme. „... abban a pillanatban, ahogy lemegyünk az utcára, élmények tömege ér bennünket, ezért kerüljük el, hogy állandóan belenézzünk egymás szemébe. És minden nagyvárosban, ahol az emberek nem bíznak egymásban, hanem inkább tartanak egymástól, elfordítják a fejüket. New Yorkban például alapélmény, hogy az embernek nem szabad tartósan belenéznie a másik szemébe. Az európai nagyvárosokban már nem feltétlenül van így, inkább a kettő együtt igaz. ... Magyarországon öt-hat éve, furcsa módon azóta, amióta politikai szabadság van, nem nézünk

egymás szemébe, vagy nagyon ritkán. És az emberek, miközben beszélnek, állandóan elfordítják a fejüket. Nemcsak Budapesten, vidéken is.” (Itt most csak zárójelben jegyzem meg, hogy a társadalmi szétesettség megmutatására Kafka és Németh László is, később pedig Kundera is az utcán kavargó tömeg leírását választotta.)

A másik oka annak, hogy az adott írás keretei között nagy terjedelemben foglalkoztam a lét huszadik századi veszélyeztetettségével, az, hogy bizonyos gondolkodástörténeti tapasztalatokat nem lehet meg nem történetté tenni. Az ember a maga életét mindazok után, ami a huszadik században történt, már nem élheti azzal az ártatlansággal, tiszta hittel, ahogyan mondjuk a tizenkilencedik század közepén a természettel összhangban élte, ha élte, s ha élhette, mert kiszolgáltatottságával és pusztulásával szembe kell néznie. „Bennünk van a túlvilág – ez egy nagy horderejű felismerés –, de foglyul ejtve van bennünk – írta idézett *Feljegyzéseiben* Elias Canetti. Ettől olyan rettenetesen és megoldhatatlanul hasadtlelkű a modern ember. Mert bennünk van a teremtmények tömegsírja is.” A mai embernek ezzel a felismeréssel együtt kell élnie.

7.

A Canetti által leírt felismerés a lét általános tapasztalataként és nem a múlt tanulságaként van jelen mindennapi életünkben. A múlt kikerül a mai élet színteréből, a mai társadalmi mozgások minden vonatkozásukban a jövőre irányulnak. Akkor, amikor Sándor Iván összefoglalta a mi életünkben bekövetkezett nagy társadalmi átalakulás utáni időszak, szélesebb értelemben pedig az *utániség* időszakának jellemzőit, a következőket mondta: „... a tradicionális európai értékektől való eltávolodás, a felszámolásai, a hozzájuk tartozó, belőlük sarjadt olyan fogalmak átváltozásának mindennapisága, mint a szabadság, a demokrácia, a szellem (1.); a valóság képeinek a szimuláció képeivel való behelyettesítődéseinek 'természetes' mindennapisága (2.) a *bármilyen* területen kiveréjékezett új érvényes felismerésének követhetetlen sebességgel való érvénytelenné válásának mindennapisága (3.)” Ezt követően negyedikként az író-gondolkodó számára való parancsként „a folyamatok felismerésének-ábrázolásának mindennapi kötelezettségét” említette a gondolkodásban-művészetben, ami hasonló parancs ahhoz, ahogy az embernek meg kell élnie és meg kell értenie az életét körülvevő változásokat.

A mostani társadalmi mozgásokban minden a jövőre irányul, s ha belegondolunk abba, hogy hosszú évszázadokon keresztül a történelem, s a történelemben megmutatkozó meghatározottságok irányították az ember életét, akkor a belőle való kilépés akár a lehetőségek megragadásának kényszereként is megmutatkozhat – ami rendjén lenne akkor, ha a történelemtől való eltávolodással egyben a történelmi körülmények meghatározó erejétől is elszakadhatnánk, ám úgy tűnik, hogy a Bibó István, majd pedig a Szűcs Jenő által leírt regionális meghatározottságokból még mindig nem tudunk kilépni, s akkor, ha nem tradicionális emberi értékektől igyekeznénk viharos gyorsasággal megszabadulni. Pár évvel ezelőtt a Forrás című folyóirat szerkesztőjeként munkatársaimmal *Hiány-lexikont* szerkesztettem, arra kértük íróbarátainkat, címszavakban írják le azokat a jelenségeket, amelyek hiányoznak az életükből. A dupla folyóirat-számot újra átlapozva az alábbi tradicionális emberi értékekre utaló címszavakat írtam ki: *abszolút csend, áhítat, áldozat, általános rendszerelmélet, anyám-apám, anyanyelv ismerete, bizalom* (az, amit ez a kifejezés takar, a társadalom működésének alapelve kellene, hogy legyen, Fukuyama a fogalmat

a működő társadalom kulcskifejezésévé emelte), *bizonyosság, biztonság, emberi méltóság* (ezen belül pedig: *műveltség, önismeret, tisztességgel végzett munka, alázat, szabadság*), *hagyomány, haza a magasban, hit, identitás, levelezés* (hagyományos értelemben), *mosoly, művészet, nemzedék, párbeszéd, remény, sarkantyúzós életérzés, szabadság, szeretet, társadalom, természet, tolerancia, türelem, utcaközösség, ünnep, valóság*. A rend kedvéért meg kell jegyezni, hogy a címszavak írók általi értelmezése természetesen írói módon történt, tehát a kifejtést minden szerző a maga világlátása szerint végezte el – ám ennek ellenére úgy gondolom, hogy a hiányérzet jellegéről a felsorolt fogalmak sokat mondanak. A hiány sarkalló jelenség is lehet mind az egyes ember, mind a művész, mind a társadalom életében, láttuk, József Attila teljes költői világát építette társadalmi hiányérzetre, ami egyébként egyéniségét puszította, így költészetének kiteljesedése során szinte felfalta a költészetét megteremtő embert. Márai Sándor pedig minden művében azt a léggözt igyekezett felépíteni, amelynek „nincsen története, ellenben van tartalma”, s ezt állította a hiánnyal szembe. Társadalmi erőfeszítéssel a társadalmi hiányok is felszámolhatók, gondoljunk például a háborúkat követő újjáépítésekre, most azonban másról van szó: a társadalom hihetetlen gyorsaságú átalakulásáról, amelyben tradicionálisnak elfogadott értékek tűnnek el, s más értékek keletkeznek. Nem lehet például nem értéknek értelmezni, hogy a történelemnek nem csupán egy – s éppenséggel hivatalosnak elfogadott – olvasata létezik, hanem számos olvasata, s így nem történetünk van, hanem történeteink vannak – gondoljunk azokra az évekre, amikor csak hivatalos történelem létezett, hivatalos irodalomtörténet, s így tovább, s amikor a párttörténet alakulása pontosan követte a hatalmi harcok történéseit –, ám ha ezek a történetek elveszítik értelmezőiket, esetleg már meg sem születnek, ahogyan az emberi kultúra különböző korszakai maradnak kutatók nélkül, mert hogy az, ami akkor történt, nem érdekel senkit, akkor a jelenségek körnek nem csupán a pozitív oldalát érezzük.

Az értékek mostani átértékelését „elvezető” hasonló erejű folyamat, még pedig nem felülről hirdetve, tűzzel-vassal végrehajtva, ideológiák által kísérve, hanem a mindennapi életből feltörve csak kultúra-váltásonként megy végbe a társadalmakban. Ez a változás logikusan következik a világnak a technika hatalma alá kerüléséből, a racionalizálódásból és a technicializálódásból. Max Weber ennek kapcsán a világ „varázslat alóli feloldódásáról” írt, Hans Betting pedig, aki a *művészettörténet vége* kifejezést bevezette, a személyesség eltűnéséről: „A művészet makacs módon kötődik a magát személyesen kifejező művészhez, és épp így kapcsolódik a szemlélőhöz, akiben személyes benyomást kelt. A művészet tehát titokban a technika ellenfele, amelynek fő értelme abban áll, hogy használat közben működik, és információi nem az alkotóra, hanem a használóra vonatkoznak. Ezért a technikában már eleve közömbösség rejlik a művészetben mindenkor tükröződő ember- és világkép iránt. Sarkosan fogalmazva, a technika nem a létező világot értelmezi, hanem létrehoz egy technikai világot, amely ma – mindenekelőtt a médiumokban – következetesen a látszat világa, amelyben minden fizikai és térbeli valóság megszűnik.”

A mostani változás-sornak azonban nem csupán az a jellemzője, hogy a jelen idejű alkotás és a világ között áthatolhatatlan fal teremődik, a történetiségétől menekülő ember a múlt alkotásait is kizárja a maga világából, kivéve a kincsképző szerepet betöltő alkotásokat, azok azonban ebben a funkciójukban már nem alkotásként léteznek. S ha mégis megteremtődik valamilyen kapcsolat a mű és a befogadó között, a befogadó választását

a korábban meghatározó szerephez jutó kánonképző erők már alig-alig befolyásolják, a korábbinál jóval demokratikusabb „ítéletalkotás” pedig a hagyományos értelemben vett „magas művészetet” szorítja háttérbe. Egy körkérdésre adott válaszában Várad Nagy Pál erről így írt: „A kánongyártó irodalmár nem tud többé beleszólni abba, ki mit olvas, mondjuk, az internetről: legföljebb véleményezhet, de közlést meggátolni nem tud.” Abban igaza van Várad Nagy Pálnak, hogy a „szakma nem jól érzi magát ott, ahol nem beszélhet ex cathedra”, kérdés azonban, hogy a szakma állásfoglalása nélkül a mű megkaphatja-e azt a figyelmet, ami létezéséhez szükséges. (S ismét más kérdés, hogy a szakma a maga kánonképző szerepét mindig csak a szakma törvényei szerint tölti-e be.) Természetszerűen minden információt hordozó jelenség másképpen fog működni a világháló egyre teljesebbé váló világában, mint ahogy eddig működött. Annak taglalásába, hogy ez miképpen hat a megmaradó művészet létezési formáira, a mostani keretek között bele sem kezdek...

8.

Mindezek után a mostani átalakulás-sorozat néhány összetevőjére a következőképpen utalok:

– Mindent átható jelenséggé mutatja magát a globalizáció, amely a világ bármely jelenségét a világ bármelyik másik jelenségével kapcsolatba hozhatja.

– Szétesőben van a történetiség tudata, családi-közösségi szinten és társadalmi szinten is. (Emlékezhetünk, Balassa Péter az állandósuló felejtésről beszélt, azt viszont most említem meg, hogy Faludy György élete utolsó szakaszában, véglegessé vált hazatérte után más okok mellett azért is szerzechetett magának széles körű társadalmi megbecsülést, mert *történelmi emberként*, a *történelemben élő emberként* létezett a történetiséget önmagáról ledobó társadalomban. Hiába. Az ember nemcsak azokat az embereket szereti, akik olyanok, mint ő, hanem azokat is, akik különböznek tőle.) Közben a múlt sajátos értéként, nem a mindig meglévő nosztalgia irányaként, hanem a legnyilvánvalóbb *bizonyosságként* jelenik meg, mivel azok az értékek, amelyekre az embernek szüksége van, akkor, a *múltban* még léteztek. A hagyományos, több nemzedéket magukba foglaló családok helyett a történetiség tudata legföljebb két nemzedékre terjed majd ki – lévén, hogy a családok tagjait országrészek vagy országok választják majd el egymástól; ezzel párhuzamosan a nemzetállami keretek is erodálódnak a nemzetnél nagyobb formációk kialakulásával, illetve a hagyományos államhatárokon átnyúló régiók kialakulásával. A tradicionális társadalmakban a névadás folytonossága a közösségben való létezés folytonosságát, a létezés folytonosságába vetett hitet fejezte ki, mára ez szinte természetszerűen eltűnt. A történetiség tudatának szétesése azonban nem azonos a Fukuyama által emblematikus fogalomként emelt *történelem végével*. Az, amit az általa használt fogalom magába sűrít, már a *másik parton* található, egy, a mostani évtizedekben megalapozódó folyamatok távoli pontján. A mi, „köztesnek” tűnő életünkre az általa használt kifejezések közül a „*nagy szétbomlás*” tűnik jellemzőnek.

– Minden korábbinál jobban előtérbe kerül a fogyasztás, ennek megfelelően megjelennek a túlfogyasztásra és az ezt kiszolgáló túltermelésre utaló jelek, mind a legelemibb szinten, mind a szellemi jelenségek szintjén, a társadalmi igazságosságra nem figyelő elosztási rendszerek pedig számos esetben újratermelik a hiányt, miközben a „fogyasztó”

egyre kevésbé érti, hogy az, amivel kapcsolatba került, miért és hogyan működik. Ennek csak látszólag mond ellent az, hogy a teóriával szemben mindenütt a gyakorlat kerül előtérbe.

– A különböző tudományágak, ahogy a kvantumfizika kapcsán Steven Weinberg írja, a végső elmélet fix pontja felé haladnak, ugyanakkor a korábbinál jóval nagyobb arányban élnek majd azok, akik a tudományos elméletekből semmit nem értenek.

– A korábbiaknál fontosabb szerep jut az információnak, a mai világ tulajdonképpen az információk megszerzésére épül, ám az információk „túltermelése” és az információk rendezetlensége újfajta tájékozatlanságot szül.

– Az információbőség és az információk hordozóinak gazdagsága társadalmi szinten csökkenti a párbeszéd lehetőségét, egyre kevesebben lesznek, akik ugyanazt az újságot, ugyanazt a könyvet olvasták, ugyanazt a tv-műsort, DVD-t látták, a közös tudás eltűnése a korábbiaknál is jobban izolálja az embert, s felgyorsítja a társadalmi kohézió szétesését. Értelemszerűen nem a valamikori homogenitásra utalok, hanem a lehetséges mostani kapcsolódási pontok eltűnésére.

– A mostani időszak embere a korábbinál sűrűbben és intenzívebben találkozik a Másokkal, ez a találkozás kultúrájának meghatározó része lesz. „A történelem egész civilizációkat ismer, amelyek semmiféle érdeklődést sem mutattak a külvilág iránt. Afrika soha egyetlen hajót sem épített, hogy elhajózzon, és megnézzé, mi van a partjait övező tengereken túl. Az itt élő emberek még azzal sem próbálkoztak, hogy eljussanak az egészen közel fekvő Európába. A kínai civilizáció még tovább lépett: egyszerűen elkerítette magát a nagy fallal a világ többi részétől. ... Ebben a civilizációs vonulatban Európa kivételt jelent. Ez ugyanis az egyetlen földrész, amely egészen görög kezdeteitől *érdeklődést* tanúsít a világ iránt, s nem csupán meghódítására, leigázására törekszik, hanem *megismerésére* is, legkiemelkedőbb gondolkodói esetében pedig kizárólag a világ megismerésére, megértésére, az emberi közösség megteremtésére. A maguk teljességében, összetettségében és drámaságában fonódnak itt össze bolygónk többi lakójához, a Másokhoz fűződő viszonyaink” – mondta egyik előadásában Ryszard Kapuściński. Nos, ezek a viszonyok valóban átalakulnak, a minden oldali nyitottság mellett feltehetően a kultúrák megújítása is a Másokkal kialakított kapcsolatok vonalán megy majd végbe. „A Nyugatnak a modernség idején megszerzett előnye – saját reflexióinak folytán – fokozatosan megcsappant; a nyugati művészet sem szolgál már egy az egész világra érvényes kizárólagos modellel. Mindez nem ok panaszra, hanem elősegítheti, hogy újfajta tolerancia alakuljon ki, és lassítsunk a vaktában való útkeresés során. Nem véletlen, hogy mostanában oly szívesen emlegetjük a Másik jelenlétét – hisz az tehermentesít bennünket. Ez azonban nem pusztán divattéma. Mi vagyunk, akik megváltozunk, amikor a Másikról valóban tudomást veszünk. Meglehet, hogy kultúránk kifogy az alternatívákból, ám ezek megvannak másutt, olyan helyeken, ahol még nem kerestük őket” – írja Hans Betting.

– A történelemhez való viszony felszámolásából következően, s a korábbi ideológiai polarizáltság visszahatásaként a mai világban sajátos ideológiai szünet alakult ki. A politikai pártok küzdelmei – miután azért küzdenek, hogy jobb- vagy baloldaliként határozzák meg magukat, s legalább valamit átmentsenek a politizálás régi kereteiből – ebből a távlatból utóvédharcnak tűnnek, s hát az ideológiailag telített huszadik század után, amikor az ideológiai küzdelmek véres áldozatokat követeltek szinte üdítő jelenségnek tetszenek.

Azt azonban – miképpen Ralf Dahrendorf írja –, hogy „ma már kevesen kutatnak egy tökéletes világ után”, s hogy „az utópia is a XX. század áldozata lett”, sajátos jelenségnek kell tartanunk, mert bármennyire is meghaladhatatlannak tűnő társadalom-berendezkedési formáció a liberális demokrácia, buktatókat mégiscsak hordoz magában, így például azt, hogy a társadalom illetve a világ egy részét kizárja magából, hozzávetőlegesen mindkét formában a „résztvevők” mintegy harmadát, így teremtve újra a gazdag–szegény és az észak–dél ellentétet, s hogy a gazdasági-társadalmi versenyben egyre növekvőbb előnyhöz jut az, aki korábban bekapcsolódott a rendszerbe, nem beszélve arról, hogy a társadalommegújító energiákat egyetlen társadalom sem zárhatja ki magából. A nagy társadalommegújító energiák helyett most leginkább az egyéni kisebb energiák vagy a hagyományokat megőrizni akaró energiák mutatják meg magukat, ezek számos formája erőszakos módon jelentkeznek, s a különféle pusztító eszközök tökéletesedése révén tömeges pusztításokra is lehetőségük nyílik.

9.

A pusztulásra nem csupán a „világ varázslat alóli feloldódása” és a végtelen racionalizálódás következményei emlékeztetik a mai embert, hanem azok a helyzetek is, amelyet a világ szennyezésével, a környezet megváltoztatásával és a világ elpusztításának lehetőségével hozott létre. S hát megint, mindezeknek a következményei, a hirtelen ránk törő, ma még gyógyíthatatlannak bizonyuló testi és lelki betegségek. Mindennek együttesen tudható be, hogy a halál a kialakuló újabb kultúránk egyik középponti kérdése lett. Ebben az összefüggésben az emberre nézve külön veszélyként jelentkezik az egyénről összeálló, összekapcsolható és ellene bármikor felhasználható információk tömege. Így a világot, a létet, az életet csupán illúziók nélkül, kíméletlen pontossággal, a világnak való kiszolgáltatottságot tudatosítva szemlélhetjük – az otthonosság-érzetet ennek ellenére, ezt tudomásul véve kell megteremtelnünk. Talán mondanom sem kell, hogy most térek vissza az írássom elején felvetett *hogyan élünk?* kérdéséhez.

A kérdést Sáfrány Attila is felveti Sándor Ivánnak *A szefforiszi ösvény* című regényéről írt tanulmányában, az *utániség* állapotát elemezve. Sáfrány Attila nagy szerepet tulajdonít az embernek, a regényből kiindulva, a zsidó identitás-érzet évezredes megőrződése kapcsán írja: „A középpont külsőleg megélt hiánya a bensőben ezáltal a hiány középpontba állítódásává alakult át: mindent felülíró hiányérzetté, ami azonban az említett módszer, a folytonos belső aktualizáció, élővé tétel révén a legyőzhetetlen remény egzisztenciális érzetévé szelídült.” Ehhez hasonlóan úgy látja, hogy az utániség állapotában az „otthonosság érzetét önmagunkba fordulva is visszaállíthatjuk”. „Ehhez azonban vállalnunk kell a törekvéssel járó megpróbáltatást is: önmagunk visszatérése önmagába ugyanis az egyedüliség, a teljes elhagyatottság, a totális magány érzetével jár együtt” – mondja.

Magam is fontosnak tartom az embert és az ember végtelen erejét, s azt, hogy megtalálja a maga kérdéseit, de azt is gondolom, hogy az ember a teljesen megváltozó új helyzetben csakis a társadalom formálódásával és segítségével találhat rá az otthonosság vagy mondjuk inkább úgy, hogy az *új otthonosság* érzetére. Az „alkony” jelenségeit vizsgáló Barzun a dekadenciáról és a hanyatlásról írt, ezekből a jelenségekből viszont nem következik, hogy – ahogyan mondja – „az ilyen korszakban élők kevesebb energiával, tehetséggel, erkölcsi érzékkel bírnának”. „Éppen ellenkezőleg – mondja –: ez egy nagyon is tevé-

keny és forrongó időszak, telis-tele tettekrekséssel és hevülettel, de sajátos módon nyugtalan és zavaros, mert nem látszanak világosan az előbbre jutás lehetőségei és korlátai. A lehetőségesség hiánya az, amivel szembesülni kényszerülünk. Elfogytak a művészet és az élet 'hogyan'-jai; a jelek szerint a fejlődés minden formáján és stációján túl vagyunk. Az intézmények kinkeservesen végzik feladatukat. Az eredmény: már-már elviselhetetlen ismétlődés és frusztráció. Nagy történelmi erő a fásultság és az unalom.”

Ahhoz, hogy az új, az információs, majd a biológiai forradalom felé haladó ember ne az intézmények kiüresedését, a maga életében pedig az ismétlődést és ebből következően a „fásultságot” és a „frusztrációt” élje át, jó néhány változásnak be kell következnie. A szaktudományok „végső modellje” mellett a művészeteknek meg kell teremteniük az új korzember- és világképét, ezek különböző összetevőikben nyilvánvalóan formálódni is. Túl kell jutnunk a tömegtársadalmak „heveny” időszakán, ez a társadalom életének szervezőitől és a társadalomban élő embertől is nagy erőfeszítéseket kíván. Egyáltalán, az embertől minden fajta kohézió megteremtésére való törekvés nagy erőfeszítéseket kíván. A munka egyéni színezetét megteremtő embernek ki kell vívnia a maga megbecsültségét. Az anyagi javaknak a mostaninál jóval nagyobb arányban kell szétosztódnia, az, hogy az emberiség mintegy negyven százaléka éheznek, a mai viszonyok között elfogadhatatlan, s ehhez hasonlóan a gazdasági-társadalmi versenybe való bekapcsolódás lehetőségét is minél szélesebb körre kell kiterjeszteni. Mindezzel együtt kell-kellene végbemennie a világhoz való új viszonyulás kialakulásának, az emberi kapcsolatok újrateemtődésének és az embert éppen körülvevő természeti környezethez való új viszonyulás kialakulásának. Vissza kell nyernie a maga jogát az emberi képzeteknek, ha másért nem, akkor azért, mert nélküle a világ megértése és a világban való létezés elképzelhetetlen. Ennek kapcsán visszatérek ahhoz, amit Stephen Hawking ír a Világegyetem leírásához szükséges matematikai modellek kialakításáról. Beszél a képzetes számokról, ezek „csupán matematikai konstrukciók, nem szükséges, hogy valóságos fizikai kép kapcsolódjék hozzájuk”, s beszél a képzetes időről, valamint az ugyancsak képzetes, végtelen dimenziójú terekről, amelyek, akár csak a többi, már említett jelenség, „kódolva” vannak a Világegyetemben, nélkülük az nem ismerhető meg. „Akkor hát mi a valóságos, és mi a képzetes? Talán csak a tudatunkban létezik a kettő elkülönítése?” – kérdezi Hawking. Kell-e mást, többet mondani a képzelet fontosságáról? Talán csak annyit, hogy nélküle minden ember, s minden társadalom bezárkózik a maga szűk világába, ez a bezárkózás pedig a nagy átalakulások idején semmilyen formában nem engedhető meg. Ezzel nem mondok mást, mint amit József Attila mondott az emberről: „képzeli, hát szertelen...”

A TANULMÁNYBAN KÖZVETLENÜL IS IDÉZETT ÍRÁSOK ÉS KÖNYVEK

Balassa Péter írása: Leonóra papírajai, In.: Balassa Péter: Magatartások találkozója (Babits, Kosztolányi, Móricz), szerkesztette: Szarka Judit, Budapest, 2007; *Selyem Zsuzsa írása:* A zsarnokság, a megváltás és az irodalom viszonyáról, Vigília, 2007. május; *Stephen Hawking könyve:* A Világegyetem dióhéjban, fordította: Dr. Both Előd, Budapest, 2002; *Török Endre könyve:* Lev Tolsztoj – Világtudat és regényforma, 1979; *József Attila írása:* József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923–1930, Szövegek, közléteszi Horváth Iván vezetésével Barta András, Golden Dániel, Hegedűs Orsolya, Kis Zsuzsanna, Serény Zsuzsanna, Budapest, 1995; *Az Ezzmélet változata:* József Attila Összes Versei, Kritikai kiadás, közléteszi Stoll Béla, 2005; *Barzun könyve:* Hajnaltól alkonyig, A nyugati kultúra

500 éve, fordította: Makovetz Benjámin, Budapest, 2006; *Tzvetan Todorov könyve: A rossz emlékezete, a jó kísértése – Mérlegen a huszadik század*, fordította: Bethlen József, Budapest, 2005; *Vaszilij Grosszman regénye: Pantha Rhei*, fordította: Enyedi György, Budapest, 1989; *Sándor Iván írása: Sándor Iván: A veszendő személyiség nyomában*, In: Sándor Iván: *Rocinante nyomában*, Budapest, 1999; *Hajdu Tibor írása: A Rajk-per háttere és fázisai*, Társadalmi Szemle, 1992. 11. szám; *Elias Canetti könyve: Feljegyzések*, fordította: Halasi Zoltán, Budapest, 2006; *Németh László levele: Illés Endréhez*, 1964. november 10. In.: Németh László élete levelekben, szerkesztette: Németh Ágnes, II. Budapest, 2000; *Nádas Péter interjú-kötete: Mihancsik Zsófia: Nincs mennyezet nincs földem, Beszélgetés Nádas Péterrel*, Pécs, 2006; *Bodor Ádám idézett kötete: Bodor Ádám: A börtön szaga, Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*, Budapest, 2001; *Bibó István tanulmánya: Az európai társadalomfejlődés értelme*, In.: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, III. Budapest, 1986; *Méliusz József könyve: Zsilava nem volt kávéház*, Budapest, 2003.; *Sándor Iván interjúja: A napnyugta utáni fényben*, Ballassa Péterről Sándor Ivánnal beszélget Ménesi Gábor, Forrás, 2005. március; *A Forrás Hiány-lexikona: 2002. július-augusztus; Márai Sándorról: Fried István: Író esőköpenyben*, (Márai életének pályájának emlékezete), Budapest, 2007; *Váradai Nagy Pál írása: Korunk*, 2007. április; *A névadás folytonosságáról: Arthur E. Imhof: Elveszített világok, Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen*, fordította: Gellériné Lázár Márta, Budapest, 1992; *Ryszard Kapuściński írása: A Mások*, fordította: Szenyán Erzsébet, Forrás, 2007. május; *Hans Betting könyve: A művészettörténet vége*, fordította: Teller Katalin, Budapest, 2006; *Ralf Dahrendorf írása: A 21. század kapujában*, Oxford – Világtörténet a 20. században, szerk.: Michael Howard, Wm. Roger Louis, fordította: Göbolyös Magdolna, Hernádi András, Konok Péter, Tanyi Attila, Budapest, 2002; *Ralf Dehrendorf írása: A 21. század kapujában*, Oxford – Világtörténet a 20. században, szerk.: Michael Howard, Wm. Roger Louis, fordította: Göbolyös Magdolna, Hernádi András, Konok Péter, Tanyi Attila, Budapest, 2002; *Sáfrány Attila írása: A középpont hiánya és a hiány a középpontban – Gondolatok A szefforizsi ösvény kapcsán az utániség állapotáról*, Tiszatáj, 2007. április

